

ИСТОРИЧЕСКОТО ПОВЕСТВОВАНИЕ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

Глава от неиздадена книга „Историческият роман
в българската литература до Девети септември 1944“

Георги Цанев

Развоят на историческия жанр през епохата на нашето Възраждане е във връзка с развоя на белетристиката изобщо. А белетристиката се явява, за да задоволи порасналите духовни нужди на новите обществени слоеве. През това време започва формирането на новата търговско-индустриална класа. Занаятчиите, търговци, представители на промишлеността, просветени хора пътуват по чужбина, влизат във връзка с чуждия свят. Изникват първите кълнове на буржоазията. Избликват нови стремежи, създават се по-сложни отношения, които са обект на всички белетристични жанрове, но които най-пълно може да отрази романът.

Романът е епопея на буржоазното общество. „Епопея нашего времени есть роман“ — проникновено отбелязва Белински (Полное собр. соч., т. 5, с. 39). Тая мисъл ще срещнем и у нашия Петко Славеиков. Застъпник на реализма, дори на критическия реализъм, той пръв в българската литература повдига въпроса за романа. Задача на романа — според Славеиков — е „да представлява човеческия живот в разнообразните му отношения“, „да се углъби в народния живот, да изнесе от него мисли, които движат тоз живот“. Романът трябва да бъде „повест от дружествения¹ наш живот“, т.е. повествование за обществения живот (сп. „Читалище“, 1870, кн. 3). Славеиков има съзнание за историческото развитие. За него е ясно, че ако в някогашните епопеи съдбата на човека се е определяла от висшите сили, сега „в новото време напредъкът на природните науки“ е отхвърлил „силата на судбината и висшите сили, които управляваха човека в стария епос“. Сега съдбата на човека е социално обоснована. Старият епос е изместен — дошло е времето на романа, който ще рисува отношенията в обществото и ще изнесе идеите, които ръководят хората в тяхната дейност. Така тоя буден ум на нашето Възраждане беше почувствувал нуждата от роман и обосноваваше неговата необходима поява.

Но новата българска литература в своето начало не можа да създаде свой оригинален роман — не беше още подготвена за това. Нуждата от подобен жанр тя задоволяваше с преводи от чуждите literaturи. Преводи, които започват да се появяват у нас през втората половина на XIX в. Между многото повести и

¹ „Дружествения“ иде от сръбската дума „друштвен“ (обществен). Очевидно Славеиков, който следи сръбската литература, е заел тоя термин от някоя сръбска статия, а може би и повода за размишленията върху романа — макар че тук се чувствува влиянието на Белински.

романи се превеждат и исторически. Такива са „Осем дена царуване, или историята на Мазаниела“ (1867) от П. Шевалие; „Лодоиска, поляшка историческа приказка“ (1868) и „Отечество и любов или от трън та на глог“; „Поляшка приказница“ (1873) — и двете от В. Шербюлие. Тия романи от френски автори са побългарени от П. Р. Славейков. От руски Нешо Бончев превежда „Тарас Булба“ (1872) от Гогол, а М. Георгиев Греков — „Капитанска дъщеря“ от Пушкин и др. Тук ще разгледам само ония, които са по-пряко свързани със зараждането на българския исторически роман.

Но преди това — две думи за начина, по който се превеждаха у нас чуждите произведения по онова време. В желанието си да допринесе нещо за просветата на своя народ, нашият възрожденски писател не превежда точно, а променя съдържанието на чуждия роман, за да го нагоди към чувствата, разбиранията и живота на българския читател. Често дори не споменава името на автора. По молиеровски той си присвоява всичко, което му допадне, без да съобщава от кого го взема. Това е така нареченото у нас явление побългаряване. То има две степени. При първата степен се променят само имената на лицата и на местата, дето става действието. При втората — освен тях, се правят и други, много по-съществени промени, които засягат бита, психологията на героите, духовния им живот; събитията се пренасят в друга епоха; изобщо по схемата на оригинала се създава друго, съвсем ново произведение. Тия повести, както и преведените в онова време са повечето сантиментално-романтични и авантюристични, изпълнени често със сензационни събития.

Историческите повествования през време на Възраждането могат да се подредят в три групи: 1) побългарени повести; 2) повести от чужди автори със сюжет от българската история; 3) български, оригинални исторически произведения.

ПОБЪЛГАРЕНИ ИСТОРИЧЕСКИ ПОВЕСТИ

Побългарена историческа повест е „Невянка болярска дъщеря“, приказка, Цариград, в книгопечатницата на Македония, 1867. Тя е показателна и за посочките, в които се преправят историческите повести. На последната ѝ страница е отбелязано: „Настоящата повест е прекроена от Г-на Ст. Захариева из Татар-Пазарджик, а поправена от П. Р. Славейкова.“ Очевидно тя е намерила добър прием, защото има и второ издание от 1883 в Пловдив, в издателските данни на което е прибавено: „... и допълнена от П. Р. Славейкова“. Захариев се е учил на гръцки език. По-късно, пратен от баща си по търговия в Белград, той усвоил славянското четмо и писмо, но не знаел правописа, та трябвало Славейков да му поправи превода. Славейков не е имал на ръка оригинала и се е справил с работата си свободно, по свои разбирания. А какви са неговите разбирания, може да видим от рецензията му за „Сирота Цветана“ (побългарена повест от Йоаким Груев, излязла в 1858 — оригиналът ѝ е „Бедная Лиза“, сантиментална повест от Н. Карамзин). Рецензията е изпратена от Трявна с подпис „Двама тревненци“ и печатана в „Цариградски вестник“ (1859, № 429). Славейков е на мнение, че трябва да се побългарят не само имената на лицата и на местностите, а и нравственият характер на героите. „Желателно е — пише той — нашите преводители и побългарители на романи да не забравят състоянието в развитието на народа си. Да навлечем на французойка или немцойка и руския един български сукман не ще рече, че сме я побългарили, защото иска още повече нещичко, иска да се привикне [привикне?] и в българския бит.“ Рецензентът не приема преди всичко сантиментализма на повестта, който не отговарял на българския характер. „Другите народи — предупреждава той — минаха през този огън, който се подпали от сантименталната школа, а ний не сме дошли до него,

а ако ни е съдено да минем в този път, трябва да поизбикаляме и възползувани от опита на предшествениците, да не се обарьосваме с очите в огъна.¹

Славейков предпазва от увлечение в сентиментализма, макар че сам той (а може би и тъкмо затова) в поезията си има подобни увлечения. . .

И наистина сравненията, направени между побългарените повествования и техните оригинали, свидетелствуват, че една от тенденциите във внесенитеправки при побългаряването е да се намали сентименталната струя² — макар че това не се постига напълно, сентименталният характер си остава.

Препоръките на П. Р. Славейков към побългарителите са осъществени от него самия тъкмо в историческата повест „Невянка болярска дъщеря“. Текстът на двете издания е един и същ — само с дребни езикови разлики — това значи, че и поправките, и допълненията на Славейков са още в първото издание.

„Невянка болярска дъщеря“ представя типичен пример за втората степен на побългаряване. Нейният оригинал е пак от Н. Карамзин — „Наталья боярская дочь“, сентиментална историческа повест. На български тя не само е „прекроена“ — както ни съобщава заглавието ѝ, — а изцяло преработена във всички компоненти: имена, място на действие, епоха, съдържание, стил, психология на лицата. Остава само общ планът на фабулирането — структурата на събитията е, общо взето, една и съща.

В оригинала не е казано точно за коя епоха се разказва. Но по известни белези (споменаване на размирици) може да се заключи, че се касае за събития, станали не по-късно от XVI в. Нашият автор пренася действието във Второто българско царство, и то точно при царуването на Петър III (брата на Асен I) и на брат му. Вместо около Москва, събитията се развиват във и около Велико Търново. Побългаряването върви към едно по-голямо конкретизиране. В оригинала на Алексей помага безимен „приятел“, в българската преработка в помощ на Светослав (както е наречен българският герой) е неговият вуйчо Мирчо войвода. Како лицата, така и местностите са посочени точно: Трапезица, Марно поле, Килифарево, реката Етър. И тук се издава най-вече перото на Славейков, който добавя географско-исторически обяснения в патриотичен дух за Велико Търново и околностите му.

Засилва се реализмът в повествованието: личи стремеж да се направят нещата реално по-възможни, по-правдоподобни. Ето примери. В руския текст: „Алексей должен был всякую неделю два или три раза посылать в Москву человека наведываться о боярине Матвее.“ Или: „... . сказал: ты моя!“ и скрывается как молния“. Българинът, който е по-трезвен, поправя: „Светослав бил принуден всяка неделя да праща по един от човеците си. . .“, а във втория случай се изразява по-просто: „... и казал: „ти си моя“, [и] излязъл из стаята набързо“. Светослав и баща му стоят в чужбина 6, а не 10 години като руските герои.

Някои моменти — обратно — са разширени от побългарителя, като са прибавени нови неща или подробности, подчертаващи повече българското. Изцяло е прибавено едно описание на природата при бягството на героите.

Изобразени са битът и психологията на българина. Но най-важни са промените, с които действащите лица се представят като хора на епохата, в която

¹ Само 5 години по-късно Каравелов във в. „Българска пчела“ (1864) се обявява принципино против побългаряването. По повод именно на „Сирота Цветана“ (която той не е чел и я мисли за френско произведение) той пише остро, с възмущение: „Нам се чини, че такива глупости правят само шарлатаните, а честен човек никога не ще да позволи на себе си да прави такива шарлатанства; честен човек не ще да краде чуждите съчинения и да ги издава за народът си. . . на 1966, с. 29).

² Вж. Стефан Минчев. Из историята на българския роман. Опит за литературно-исторични наблюдения върху развитието на романа през XIX в. до Освободителната война — 1877—

живее побългарителят. Епохата на нашето Възраждане — втората половина на XIX в. Основният лозунг на онова време е просветата: всеки да знае да чете и да пише. Основното настроение на хората е патриотизмът, съединен с увлечение от миналото, от историята. Всичко това е отразено и в побългарената по-вест. В „Наталья боярская дочь“ на едно място се казва: „Наталья взела писъмо и хотя не умела читать, однакож смотрела на него, и слезы лились из глаз её.“ Българският автор не е искал да признае, че Невянка не може да чете — една девойка от Възраждането трябва да е грамотна! — и преработва текста така: „Невянка взела писмото и ако и да го не прочитала, но все го гледала и сълезите капали из очите ѝ на него.“ По този начин се заобикаля изрично подчертаната неграмотност и се внушава, че Невянка просто не прочела писмото. Възрожденската ѝ чест е спасена. . .

В този случай е илюстрирана и друга една тенденция, за която споменахме и по-рано: стремейт да се намали сантименталната струя. Сълезите, които в руския текст „се леят“, в българския само „капят“.

Но особено характерно е какво са вършили русинът Алексей в руския лес и българинът Светослав в българската гора, когато са били принудени да бягат и да се скрият. Алексей ходи тайно в Москва, бие се с неприятелските войски в защита на царя и спасява положението. Светослав — човек на Българското възраждане — пише книги, възхищава се от българската история (също и Невянка). В българския вариант героите са вдъхновени от патриотизъм, живеят с романтично увлечение в миналото. Изобщо патриотичните моменти се засилват, изтъкват се отечеството и народността — народността е ново понятие, вмъкнато тук от българския автор.

Стилът на известни места е опростен — изхвърлени са някои чужди имена и възкликателното местоимение „ах“ (във връзка с намаляването на сантиментализма).

Повестта е преправена така, че изразява духа на нашата възрожденска епоха. Отразени са двете основни тенденции: просвета и родолюбие, от една страна, и, от друга, омраза против гръцкото духовенство (фанариотите) — омраза, изострена против всичко гръцко.

ПОВЕСТИ ОТ ЧУЖДИ АВТОРИ СЪС СЮЖЕТ ОТ БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ

С материал от българската история е създал по-вест руският писател Алексан-дър Фомич Велтман (1800—1870), популярен автор през 30-те и 40-те години на м.в. Участвува в Руско-турската война 1828—1829. Напуска армията през 1831 и се отдава на литературна дейност. Написал е повече от 45 произведения — романи, повести, исторически и археологически съчинения. Белински го споменава в статиите си — някъде с положителна оценка. За читателите е забравен автор, но литературната история го нарича предшественик на Достоевски — в смисъл, че му е влиял с техниката на своите произведения — техника на авантюристичния роман.

Българската история Велтман познава от съчиненията на Венелин, а българският живот — от посещенията си в България през 1828—1829 и от общуването си с българи, които са учили в Русия.

С български сюжет е по-вестта му „Райна королева болгарская“ (1843). Има два превода, претърпели по две издания:

Райна, българска царкиня. Приказъ А. Ф. Вельтмана. Преведе от руски Елена Мутъева. Санктпетербург. Издание на Калоферското училище, 1852; II изд. Одеса, 1856.

Йоаким Груев. Райна княгиня българска, по-вест, Белград, 1852; II изд. Виена, 1866.

Веднага виждаме разликата между двамата преводачи. Елена Мутева, както си му е редът, известен ѝ от руската литература, отбелязва автора. Йоаким Груев по навика си на побългарител, не посочва името му.

Ще разгледаме повестта по превода на Елена Мутева, първата българска поетеса, авторка на стихотворенията „Бог“ (по Державин) и „Басня“, печатани в сп. „Български книжици“ през 1858. Един от редакторите на списанието е брат ѝ Димитър Мутев, образован мъж. Мутева е родена около 1825 в Русия — родителите ѝ били преселници от Калофер. Умряла на 25 април 1858. Била много културна. Събирала народни умотворения. Към нея се обръща Найден Геров в „Посвещението“ към поемата си „Стоян и Рада“ (1845).

При превода на повестта Мутева е показала изключителен усет за български художествен език. Единственото по форма руско минало време, което беше камък за препъване дори за един белетрист като Л. Каравелов, Мутева, ръководена от инстинкта на художник на словото, превежда с нашето минало свършено и минало несвършено време — според случая: „Като слезе от конят и от подножието, той хвърли главата в огънят“. . . „Къде е той? — питаха се един други и погледоваха то на огънят, който гаснеше, то. . .“ Това е истинският език на белетриста, въведен у нас може би за пръв път от Елена Мутева. Тоя инстинкт за художествения език ни учудва толкова повече, като заем, че преводачката е живяла в руска среда.

„Райна българска царкиня“ — както свидетелствуват двата превода с по две издания — е била твърде популярна на времето си. Това се обяснява както с нейното съдържание, така и с основния ѝ патос. Тя е връщала читателя към далечното минало — царуването на Симеоновия син Петър и края на Първото българско царство. Един критичен момент от нашата история. Още първите думи на повестта са израз на носталгия по преминалата слава на „великия Преслав“ („къде е сега тоя бял град на голямото царство?“). И още един факт се припомня в самото начало с патриотична гордост: „Прочут и много страшен за гръцката империя беше дваият български цар Симеон.“ Без да бъде никакъв художник на словото, Велтман — макар и чужденец — е успял да долови настроението на възрожденския българин.

По общия дух на съдържанието, по творчески похвати и стил, по техниката си „Райна българска царкиня“ е сензационна романтична и авантюристична повест. Историята на Райна (баща ѝ убит от човека, чийто син я иска — въпреки волята ѝ — за жена), отвличането ѝ от Боян, тайни ходове, подземни килии и пещери, скривалища — всичко това е романтичен инвентар.

Изляло романтичен герой е Боян, първият син на Симеон, брат на Петър. Тоя, когото знаем под името Боян Магът — Велтман не го нарича така, макар да съобщава, че вършил възшебства. Боян е светъл образ — учен, философ, художник, — но е преследван от зла съдба, изгонен от Симеон някога, скитал по света, особено из Цариград, взел (неволю) участие в смъртта на баща си (излепил от възък главата на Симеон, поставена като глава на Белерофон¹ и после отсечена и изгорена. В същия ден и час Симеон умира). Животът на Боян Магът е изпълнен със злополучия, противоречиви деяния, магьосничество, със старания да спаси Райна и с грижи за България, застрашена от Сурсувул, Самуил и гръците.

Романтичен образ на зъл човек, злодей е Самуил, който преследва жестоко и упорито Райна, която отказва да му стане жена.

В повестта има и много сантиментални моменти — Боян и Райна много често плачат. Цялата творба е изградена от редица приключения: отвличанията на Райна ту от свои, ту от врагове; военните деяния на Светослав и Самуил и

¹ Статуя на митологически герой, убил брат си Белер, без да го познае.

др. Светослав се влюбва в Райна и тя в него, без да са се срещали — само са видели един на друг образите си, изваяни от Боян. Скелетът на фабулата — това са епизодите, в които Светослав се стреми да преодолее различни пречки и да намери Райна. И чисто в романтичен дух — когато се намират, те загиват. Героите са обрисувани в бяло и черно — само положителни: Райна, Светослав, Боян, и само отрицателни: Сурсувул, Самуил, Цимисхий и всички гърци и арменци.

Светослав е показан като справедлив човек и идеален княз. Той иде в България като съюзник на гърците, но опознал българите, вижда в тях свои братя, става с тях съюзник и ги закриля от гърците. По тоя начин славяните, разединени от гърците в началото, се разбират помежду си и започват обща борба против своите врагове — гърците. Велтман е задоволил не само изискванията на патриотизма, но и на своето славянско чувство — той е бил славянофил. В този случай славянското му чувство приема формата на любов към българския народ.

Като Светослав и Райна е идеализирана. Тя не само притежава изключителна красота, не само е добра, обичана от народа, но когато потрѣбва, проявява и героични жестове. Такава е постъпката ѝ в черквата, когато я завеждат да я венчават със Самуил — тя отблъсква омразния жених и дръзко изобличава бащините си убийци. Тя има патриотично съзнание — поставя интересите на отечеството по-горе от своето собствено щастие. Тя е готова да загине, но да остане свободен Светослав, който ще защити българите и България.

Образът на Райна, обрисуван в патриотичен дух, е влиял върху националното съзнание на читателите по онова време. Но не само това — цялата повест има подчертано патриотичен характер. Патриотизмът е изразен по много начини. Преди всичко самият сюжет, взет от миналото, действува ободрително: подсказва, че сме имали своя държава, свои славни царе — което, както видяхме, е изразено още в началото на произведението. България изобщо е описана като прекрасна страна: „Там земята е градина, цветѣ пъфти, шума се зеленее, с планини е опасана. . . Хубави са и градовете. А полето е насадено с трендафил. . . сякакви овошия има, червени ягоди, грозде — същи рай земни.“ Българският народ е не само добър — той е и героичен, горд и юначен. За българите, за техните добродетели се говори с гордост — те стоят във всяко отношение по-горе от гърците. Тук има на много места изрази, които звучат с паисиевски тон. Всички гърци са представени в най-черни краски; на много места се говори за гибелното влияние на гърците. Изобщо повестта е проникната от антигръцки тенденции, свойствени на цялата наша възрожденска литература.

Грижата на автора на „Райна българска царкиня“ е повече да произведе ефект с изненади, със сензационни случки, да поразии въображението с интересни и увлекателни събития, отколкото да построи убедително обоснован и правдив разказ.

Интересно е да приведем мнението на Белински. Още когато излиза повестта в „Библиотека для чтения“ (1843), великият руски критик я преценява така: „Райна королева болгарская“ — не повест, а фантазмагория, подобно всем произведениям г. Вельтмана.“ И като изтъква слабостите ѝ в езика и в характеристиката на лицата, заключава: „Удивительнее всего в этой повести, что местами она не лишена интереса.“¹

Въпреки своите художествени слабости „Райна българска царкиня“ отразява напълно основните идеи и настроения на епохата на нашето Възраждане и упражнява влияние върху българите от онова време. В нея тогавашните читатели са намирали израз на собствените си копнежи, храна за патриотичните си

¹ Полн. собр. соч. Белинского в 12 томах, под ред. Венгерова, т. VIII, с. 412.

души и основания за борба с чуждото робство — духовно и политическо. Съ своя сюжет, с героите, с тенденциите си тя се явява близка, родна, българска. Тя изиграва националновъзродителна роля като оригинална книга в българската литература. В една рецензия за нея се казва: „Тая книга по съдържанието си, по езикат и по правописанието си ще вземе първо място в българската литература.“¹ Очевидно за автора тя е част от българската литература.

Но освен на читателите тя влияе и върху българските писатели. От нея направо взема съдържание Добри Войников за драмата си „Райна книгиня“ (играна през 1866 и същата година издадена в Браила). На много места Войников заема буквално. Разбира се, има и промени — въведени са нови лица, прибавени са подробности, нови реплики. Драмата на Войников имала голям успех. Някъде в България била забранена от турците поради историческото си съдържание и патриотичен дух.

От „Райна българска царкиня“ се влияе и Васил Друмев. В „Нешастна фамилия“ това влияние се долавя много ясно. Преди всичко действието и в двете повести става в едни и същи местности — околностите на Шумен и Преслав. Самодивското жилище в „Нешастна фамилия“ напомня твърде много пещерата, в която се крие Боян в „Райна българска книгиня“. Друмев е заел някои от похватите на Велтман. Така, Боян разказва на Райна живота си. Подобни разкази има и в „Нешастна фамилия“. Някои стилови похвати при диалога у Велтман се усвояват и от Друмев. И т.н. — има още много моменти, в които българският автор следва своя руски образец. Тия влияния са изложени подробно от Боян Пенев в книгата му „Първа българска повест“ (1929, с. 143—150). Разбира се, „Нешастна фамилия“ не губи по същество своя оригинален характер, общите елементи са внушени от епохата.

Влияние на Велтман се долавя и в „Иванко“. У Велтман: цар Петър и дъщеря му Райна; съветник на Петър е Сурсувул, който интригува против българския цар пред византийския император. У Друмев — също български цар Асен и дъщеря му, Исак интригува против Асена. Сурсувул праща хора да убият Петра и пръска слух, че го е убил брат му Иван. Исак у Друмев внушава на Иванко да убие Асена и пръска слух, че го е убил брат му Петър. Има и други сходни моменти.

Влиянието на Велтман се простира чак до Иван Вазов. В историческата му драма „Борислав“ имаме същия грък интригант, враг на българския цар. В „Горски пътник“ на Раковски се описва една пещера по същия начин, по който е описана у Велтман.

Най-после нека да споменем, че голяма част от съдържанието на „Райна българска царкиня“ е използвано като сюжет за картини от нашия предсвобожденски художник Николай Павлович.

Такова широко въздействие е имала тая Велтманова повест всред българските читатели и в българската литература.²

Други автори, които са използвали сюжети от българската история за свои творби, са поляците Зигмунд Милковски и Михаил Чайковски. Два антипода и като писатели, и като обществени дейци, и като личности.

¹ Цариградски вестник, 1853, бр. 112.

² Във връзка с това — един курioзен случай. Някой си Г. Гешев (може би от фамилията Гешевци) в 1898 издава отново Велтмановата повест под името „Берислава, българска царкиня“, пак преведена от Елена Мутева. Направил е леки поправки в езика. Интересни са подбудите му. В края на едно обръщение към абонатите на изданието той казва, че тоя разказ е „толкова съвременен сега при още младото ни свободно отечество и възрождающа се династия, от който вземаме горчив урок от нашето някогашно минало за как трябва да гледаме на короната и на отечеството“. Така възрожденският патос в буржоазно време се превръща в нагла монархическа пропаганда.

Милковски, известен под псевдонима Теодор Томах Йеж, представлява извънредно интересна личност. Той е роден в 1824 . Подолия. От баща си, който служил в армията на Наполеон, той наследил демократични убеждения и борчески темперамент. Учил се в Одеса и Киев, дето под влияние на руската напредничава мисъл неговите либерални и демократически стремежи се затвърдили още повече. В 1848 се бие за свобода в унгарската войска, а след пропадането на революцията в 1849 се промъква в Турция и попада в Шумен. В България той живее дълго. Идвал е няколко пъти, обиколил е цялата страна, опознал добре живота на българския народ. Имал връзки с нашите революционни дейци. Отива за малко в Париж и после в Англия. В Лондон изкарва хляба си като работник в една фабрика и същевременно пише статии във вестник „Полски демократ“. Там влиза в т. нар. „Демократическо общество“. През време на Кримската война се връща отново в Турция като агент на „Централния комитет на европейската демокрация“. Обикаля България и Сърбия. В 1863 , когато полският народ въстáva против руския царизъм, Милковски организира отред от въстаници с намерение да проникне през Бесарабия в Полша. Но не успява.¹ Оттогава се скита по Европа и накрая се застоява в Швейцария, дето умира в 1915.

Свободолюбив, демократичен като гражданин с независим дух — Милковски е такъв и като писател. Сюжети за своите романи и повести взема главно от историята. И навсякъде изтъква героизма, патриотизма, народополезната дейност. На читателите — според историка на славянските литератури Ян Махал — са се харесвали най-вече повестите из живота и борбите на югославяните против турското и унгарското робство. Милковски се проявява като съзнателен проповедник на славянска взаимност.

Произведенията му са построени не особено здраво. Слаби са в композицията си. Авторът често се отклонява, обича да обяснява, даже да морализира, чрез миналите събития се опитва да прави явни намеци за настоящето. Но действието в неговите повести е напрегнато — те съдържат сензационни елементи.

В две свои повести той засяга съвременната българска действителност: *Zarnica* (1874), в която се пресъздава българският живот в момента, когато започва да се пробужда националното съзнание, и *W. Zarniu* (1890), в която се рисуват българското въстание и борбите за освобождение; нейният сюжет е от времето, от което взема материал Иван Вазов за „Под игото“; тая повест е преведена на български от М. Москов в 1890 и издадена в Търново под заглавие „На разсъмване“. На Вазов не е била позната.

Нас, разбира се, ни интересува произведението, което има сюжет от българската история. Такава е повестта на Милковски „*Asan*“, която излиза в сп. „Литературен дневник“ през 1861 , а после и отделно в 1869. На български е преведена под заглавие „*Ясен I*“. Приказка из българската история. (От полски.) Превел Б. Димитров. Болград. 1864.

По навика на мнозина преводачи и побългарители от онова време авторът не е споменат. Преведена е не от полски, а от сърбохърватски, което личи от запазените сърбохърватски думи, като стена вм. скала, слика вм. картина, шума вм. гора и мн. др.

Сюжестът на тая повест е взет от края на византийското владичество в България — по-точно обхваща подготовката на въстанието от двамата братя Асен и Петър и избухването на самото въстание — освобождението става в 1185. Действащите лица са няколко. Но явно е, че главното внимание на автора се поглъща от Асен, на чието име е и наречено произведението. Трябва обаче да кажем веднага, че всички лица, включително и Асен, са обрисувани съвсем схематично, с по няколко най-общии черти, и то всеки в определена посока. Това

¹ Вж. Петър Динеков. Литературни образи. 1956, с. 119—120.

не са живи лица, а носители на известно чувство или идея. Основният тон — идеен и емоционален — на повестта се дава чрез думите и делата на Асен. Той е двигателът на всички събития. Той организира всичко. Негово дело е въстанието.

Авторът нарича Асена „идеал на мъжка красота“. Но той е идеал и в отношението си към отечеството. Той е съзнателен и упорит патриот. Той обича своето отечество не защото е красиво, както прави това брат му Петър, а именно защото е негово отечество. За каквото и да говори, той все ще намери случай да обърне приказката към отечеството. Дори се отбелязва, че неговата болест днес биха нарекли „отечествомания“. За годеницата си Мария той казва, че след отечеството обича най-много нея, но никога не би се върнал при нея, „ако да поискаше отечеството“. В края, когато вижда, че бъдещият му тъст може да попречи на въстанието, Асен не се поколебава да запали неговия палат, в който изгаря и годеницата му Мария. Той съзнателно и без всякакво душевно терзание (дори без всякакво вълнение) жертвува своята годеница. Постоянната му мисъл е как да освободи българския народ от робството. Когато вижда, че народът се страхува, той не се отчайва — решава да извърши всичко сам. Той замисля историята с тайното пренасяне на иконата на св. Димитър в Търново, като не съобщава никому тоя план. Истински романтичен герой, той няма кога да чака да се пробуди и подготви народът — това не би могло да стане според него и след хиляда години, защото на всяка истинска реч се противопоставят поповете и властта. Асен е индивидуалист — разчита само на себе си.

Мисълта за отечеството е обхванала изцяло и неговата годеница Мария. Нейните срещи с Асена не са срещи между любещи се млади, а между борци, патриоти, заговорници, тяхната любов имала три лица: майка — България, син Ясен и дъщеря Мария. Мария обичала много Асена, защото бил „добър българин“, а той нея, защото била „добра българка“. Тя иска от годеника си да я употреби в нещо. „Пригответи ме — казва тя — за жертва на нашето свято отечество!“ „Аз съм българка. Нека иде моята жертва, ако ще би и най-малко ползувала отечеството ни. Речи ми да ида дето шеш, отхождам! Речи ми да се фърля в огъня, фърлювам се! Само ако да е в името на свято то ни отечество, жертвата ми никога не може да иде напразно.“ В Мария и Асен авторът въплъщава своя идеал за борци, патриоти, герои. Нека имаме пред вид, че на български повестта „Ясен I“ излиза в 1864, когато най-добрата част от българския народ, неговата напредничава интелигенция, е обладана от патриотични и революционни чувства. Това е времето на Раковски — началото на нашето национално-революционно движение. Патриотичните думи и речи на Асен и Мария са звучали в хармония с мислите и чувствата на пробудения българин. „Моята жертва — казва Мария — не ще иде залудо. Тя ще посее у сърцето на народа зрънце от жертвующа любов към отечеството.“ Така говори с езика на съзнателния патриот от XIX в. героинята на Милковски в края на XII в., в тъмната епоха на Средновековието. Читателят от седемдесетте години на м. в. е приемал тия думи като родени в собствената му душа — те са негова лична изповед, изразяват неговите собствени мисли и чувства.

Патриотичният патос е отразен не само в думите и делата на Асен и Мария — отразен е и в авторската реч, и в описанията. Още в началото България е описана като прекрасна страна, в която „след всяка крачка все по-нов и по-чуден изглед“ се показва. „Видял съм я — пише авторът — чудил й съм се“ и в лирически екстаз се обръща към нейната природа: „Обичам ви, красиви гори! За обич сте! Да съм живописец, изобразил бих ви на платно; да съм певец, славил бих ви с песен; да съм стихотворец, сложил бих в хор нашите ехтенета.“ Но тая страна е поробена.

Повестта е изпълнена с речи, лирични описания и разсъждения по различни въпроси. Има места, където се говори направо за турското робство или за па-

костите на гърците. Изказват се мисли, пълни с упование и надежда за българите. Някои моменти дори представят истински революционен позив. Авторът развива своите революционни схващания — че „народност не може да се удържи и въздигне с молитва, нито със спекулация (философствуване), нито с книжевност. Молитва, спекулация и книжевност само са спомагателни неща, които дохождат после осигурираното битие. Защото най-напред трябва да имаме отечество, та да бихме могли да се молим богу за него, да го освободим и тогава да работим свободно на книжовното поле. Това е точно позицията на нашите революционери в споровете им с просветителите. Авторът е открито на страната на революционерите.

Милковски пише книга с обществен и патриотичен патос. Когато говори за живота на двамата братя в Цариград, той забелязва, че би могъл да разкаже някои „романтични намерения“, които били насочени към Петра и без които не могло да мине, дето имало „дами“ и „кавалери“. Той премълчава това, защото на неговата „приказка“ не биха приличали любовни сълзи и въздишки. Главен герой на неговата повест — подчертава той — е отечеството. Другата страна на патриотичните настроения, с които е проникната повестта, е омразата към гърците и всичко гръцко.

Милковски се отклонява често от действието и понякога прави сравнения със съвременни събития или намеква за тях. В повестта е отразена неговата личност, с отношението му към живота и събитията, които той преценява. И въпреки идеалистично-романтичното отношение към героите някъде той проявява ценен реализъм. Така той се показва като смел напредничав реалист в ония сцени, в които изобличава мошеничеството на гръцкото духовенство, което слъжи ограбва народа и сее заблуди. Като вижда това мошеничество, Асен се провиква: „Боже мой! Докога ли тия попове ще лъжат света!“ Няма съмнение, че тук се намеква и за съвременния живот и че това е гласът на самия автор.

„Ясен I“ е една романтична повест със сантиментални моменти, но и с редица реалистични изображения. В психологията на действащите лица са отразени напълно идеите, мислите, настроенията на хората от епохата на започналото национално-революционно движение. В тая повест следователно се повтаря онова, което видяхме и в другите разгледани досега повести: отразена е не епохата на сюжета, а съвременността.

Но тъкмо с това повестта „Ясен I“ е могла да въздейства върху българския читател. Тя е пробуждала копнежи и нови стремежи, влияела е върху волята и сърцето на читателя, като го е карала да подражава на героите, да се учи от тях на жертва за родината. Възпитавала е патриоти. В своите „Спомени около епохата 1854—1878“, като говори за първото си отиване в Пловдив, Михаил Маджаров пише: „Особено ме поразяваше множеството на турците. У мен беше се вече пробудило патриотическото чувство, аз бях прочел повестите „Петър и Асен“ и „Райна княгиня“. Тук заглавията са неточни — но се касае за „Ясен I“ и „Райна българска царкиня“. Зарад патриотичното си въздействие именно повестта на Милковски е била забранена в Турция.

Тематически и идейно-емоционално „Ясен I“ влиза изцяло в линията, в която се развива нашата оригинална литература. Читателите са я чувствували като родна книга.

Колкото ясен в своя образ на човек и писател, нравствено чист, свързан с най-прогресивните идеи на времето, е Зигмунд Милковски, толкова странен, противоречив, егоцентричен, променчив, увлечен от фантазмагории е Михаил Чайка Чайковски — един международен авантюрист, който — и това е интересно за нас — все пак е хранил искрена любов към българския народ и се е опитвал, макар по своему, да му помогне в онова тежко време.

Мненията на изследователите за него са противоречиви. Проф. Т. Ст. Грабовски, пълномощен министър в България след Първата световна война, казва: „В къщата или пък под покровителството на Чайковски българинът е бил неприкосновена личност. Българите го наричали баща и покровител. Нему не един дължи спасяването си от нещастие.“ Краковският проф. Ст. Търновски обаче, написал отдавна първата студия за него, завършва изследването си с мнението, че името на ренегата Чайковски трябва да бъде предадено на забвение, защото той не бил направил нито достатъчно добро, нито достатъчно зло, за да го запазим в паметта си. У нас за него хубава обстойна студия издаде Ванда Смоховска-Петрова, от която вземаме двете противоположни мнения.¹ Смоховска прави всички усилия да бъде обективна и покрай тъмните страни от живота и дейността на Чайковски, които не скрива, изтъква и положителните моменти. Още в началото на своята студия авторката посочва, че „климатът на политическа фантазмагория и романтичен егоцентризъм е заобикалял Чайковски от най-ранното му детство“². В такъв климат се движи той цял живот. Живот, който е трудно да се изложи. Аз ще отбележа най-важното.

Михаил Чайка Чайковски е роден през 1804 в Халчинец, Украйна, в богато помещическо семейство, в което били живи казашките традиции. Той живее с казашкия мит и е чужд на прогресивните идеи на тогавашната младеж. Отрано се увлича в литературата — пише разкази и романи. След разгрома на полското въстание против руския царизъм в 1830—1831 емигрира в Париж, дето издава свои книги и на френски език. Там се свързва с княз Адам Чарториски и попаднал под негово влияние, става привърженик на славянофилството, което се отразява в романа му „Кърджали“. В 1850 отива в Турция, приема мохамеданството и постъпва на турска служба под името Садък паша. По поръка на султанското правителство той организира т.нар. казак-алай. По онова време много поляци преминали в Турция, дето мислели, че ще могат да се борят против Русия, служейки на нейния вековен враг. В армията на Чайковски постъпили мнозина от тях, но в нея имало хора и от други националности, между които твърде много българи — и всички се наричали казаци. В 1873 Чайковски се връща към православието и се прибира в Киев, дето в 1886 завършва живота си със самоубийство. Автор е на много исторически романи и повести. С нашата история и с живота в нашата страна са свързани повестите „Кърджали“ (1839) и „България“, печатана на руски език в сп. „Русский вестник“ (1873, кн. 6—11). По сложната си, доста разклонена фабула и по многото действащи лица това са в същност романи. И аз ще ги наричам така.

Особена популярност у нас получава на времето си романът „Кърджали“. Христо Ботев го печата като подлистник в „Знаме“ (1874) — превод от чешки на брат му Стефан. Излиза около половината поради спирането на вестника. Т. Н. Нишков го помества във в. „Марица“ (1878), но и тук не излиза докрай. Кирил Ботев публикува изцяло превода на брат си във в. „Съединение“ (1882). В 1884 романът е издаден като отделна книга от Н. П. Краварев под заглавие „Кърджали, крайдунавска повест“.

Тоя роман засяга само отчасти българската история и българския живот — даже много малко. Неговото съдържание е много по-широко, определено от подзаглавието „крайдунавска повест“. Това е повествование за герои от всички националности край двата бряга на Дунава и за събития, разиграни в земите от двете страни на голямата „славянска река“, наречена така още в първия ред на произведението. Основната част от действието се развива в Молдавия, Влашко и Сърбия. И ако разглеждаме тук тая творба на Чайковски, то е, защото още в

¹ Ванда Смоховска-Петрова. Михаил Чайковски — Садък паша и българското възраждане. С., БАН, 1973. с. 204 и 205.

² Цит. съч., с. 13.

началото сме поразени от ужасни произшествия, станали във и около Силистра — чак до Разград, и — най-важното — защото главният герой Кърджали е българин, голяма част от дружината му са българи, той (както впрочем и други), говори за българите като славянски народ. Кърджали се бори за освобождението на България от османско иго и мечтае да стане български цар.

Всички данни за живота и деяния на главния герой са взети буквално от Пушкиновия разказ „Кирджали“, печатан през 1834. С тоя разказ Пушкин влиза в редицата на авторите, които изобразяват събития и герои от нашата история. Когато бил в Бесарабия, той чувал разкази от хора, които познавали някакъв кърджалия. Очевидно, касае се за Индже войвода, който избягал от България в Румъния, взел участие в едно въстание против турците и загинал в сражение при река Прут. Впечатлението на Пушкин било толкова силно, че той дори написал стихотворение „Кирджали“, останало недовършено, което започва с това, че в „зелените степи на Буджак“, дето тече Прут,

Семействами българи тут
в безпечной дикости живут.

Създава и разказ със същото заглавие и още в първия ред съобщава: „Кирджали был родом болгар. . . Настоящего его имени я не знаю.“ Съзнавайки, че пише за историческо лице, той придава на разказа си документален характер, с което подчертава действителното съществуване на героя. Т. е. превръща разказа в очерк. Разбира се, в романа на Чайковски данните, заети от Пушкина, са разширени, детайлирани, преплетени са с много нови събития и с живота на множество други лица.

„Кърджали“ е романтичен приключенчески роман. Той представя една безкрайно усложнена сплав от исторически събития и човешки съдби, една пъстра панорама от картини из живота на много лица и от обществената действителност, описание на една атмосфера, наситена с противоречиви идеи и настроения върху широк терен. Два свята са противопоставени един срещу друг в борба на живот и смърт — поробените дакски и славянски народи срещу мюсюлманското господство. Една важна проблема на епохата.

Романът е изпълнен с тайнствени загадки и пророчества, с внезапно променящи се картини, с неочаквани сензационни произшествия, често несвързани едно с друго. Действието се пренася от Молдова в Сърбия, от Видинско на Прут, от местата на сражения в манастири, от лесовете в замъци с романтични безкрайни подземия, от мюсюлманските хареми в българските домове. Между действащите лица са исторически личности и измислени герои.

Не може да се откаже на автора фантазия и умение да фабулира леко, да измисля ефектни сцени, да създава конфликти и да ги разрешава без убедителна мотивировка. Всички възли се разрязват без всякаква трудност със случайността. В романите му липсва историческа правда. Събитията са предадени субективно. „Историческата основа е фалшива“ — се казва за всичките му романи в една история на полската литература.¹ При това авторът е твърде многословен. Всяко събитие, всяка случка, всяка среща и разговор той съпровожда със свои разсъждения от психологически и морален характер, с мъдрувания по най-различни въпроси — за любовта, за брака, за жената, за политиката и обществения живот и пр. — за всичко, което попадне под перото му. Особено често философствува за бога, за християнската вяра, дава израз на религиозните си настроения и покровителството му става отрупано и досадно.² Той се мъчи да прави обстояйни

¹ Antoni i Mikołaj Mazanowscy. Podręcznik do dziejów Literatury polskiej, wyd. szoste. Warszawa—Kraków, s. 460.

² Досадата се увеличава и от лошия език на българския превод.

психологически анализи — неубедителни и повърхностни. Изобщо Чайковски е посредствен писател. Романите му нямат качествата на художествени творби.

Но на какво тогава се дължи популярността на „Кърджали“? Дължи се преди всичко на идейния и емоционален патос на романа, проникнат от славянската идея и от патриотично чувство. Чайковски го пише през времето, когато е под влиянието на славянофилството. За славянството се говори почти на всяка страница — за неговите добродетели и най-вече за освобождението му от турско робство. Вместо българи и сърби се казва славяни. Славянско съзнание определя и вдъхновява делата и постъпките на главния герой Кърджали и на други от лицата. Милош Обренович, сръбският княз, е наричан „славянски княз“ или „Милош славянски“. У подтиснатите народи всички живеят с надеждата и вярата, че скоро ще се свърши господаруването на османците. Милош им е пример — той е извоювал независимостта на своята страна, макар и още не изцяло. Идеята за отечеството владее мислите на героите. „Заради отечеството, свободата си Тодор (румънски болярин патриот) би пролял и последната си капка кръв, душата би си жертвувал на най-страшни мъки.“ Майката на Тодор — която е като майка на всички молдавски и славянски борци — изповядва: „Аз съм жертвувала живота си, не съм пожалила златото, честта си изложих на гнуснави доказания само и само за да послужа на отечеството си.“ Още в началото на повествованието Кърджали, като гледа как един орел прелетява към Балкана, си казва: „Той има Балкана, аз имам отечеството си.“ А когато Сара Михаила, любимата му, го моли да не се излага на опасност, той ѝ отговаря: „Ангеле мой, ти ще престанеш да обичаш Кърджали, ако би той да се откаже от своето отечество.“

Увличала е повестта и със славянофилските настроения, с честото изтъкване на славянските добродетели и най-вече с това, че навсякъде — всред всичко друго — се говори и за България, и за нейното освобождение; и още: че в романа централният герой Кърджали е българин. И българин мъжествен и героичен. Кърджали е замислен от автора като носител на идеята за България, на българското.

Но понеже не познава духовната същност на българина, Чайковски е създавал един образ, в който по своеобразен начин е вложил своята собствена съдба, своите блуждения. В първата глава героят е представен като „млад момък със славянска душа, облечен в турски дрехи“, който се срамува от това. Кърджали стои на дунавския бряг, потънал в горчиви размисли за съдбата на поробените славянски и други народи. Той е слуга, роб на исмаилския паша, но е запазил своята вяра и народностното си чувство. „Турското облекло и оръжието — обяснява авторът — не са угасвали в него мисълта за свобода и той сънувал често и бълнувал за славянския си род; в една минута той би потъпкал и разкъсал силата на Мохамедовите сина и неговата глава не отбирала от думата невъзможност!“ Хубава предпоставка за създаване на един последователен борец. Но авторът е поискал да направи от него някакъв изключителен романтичен герой с драматична съдба. Той го подлага на много изпитания, вплита го в различни авантюри и за да улесни своите операции, описва го като човек, който се поддава само на чувството си, лишен от воля и разсъдък. Чувство, което го принуждава да извърши тъкмо противното на това, което е наумил. Авторът го превръща в играчка на променливи противоречиви чувства и мисли. Така Кърджали започва живота си в романа с това, че тръгнал да помогне на българските въстаници и когато „имал вече в устата си думите: „За българската свобода! За християнската вяра, на бой братя!“, той усетил подаръците на Селима, пашовата дъщеря, в която бил влюбен, „издигнал нагоре сабята си, извикал: „Аллах! След мене!“ и... нападнал на българите.“ Оттук започват превращенията му: предател, изменник на своите другари, на славянската кауза, и разбойник. След

известен период на разбойничество той отива в манастир, изповядва се, става калугер и прекарва дните си в пост и молитви. Очиства душата си от зли помисли, славянското му съзнание се възражда с нова сила и той започва отново борбата си против османското робство. Щастливи моменти при всичките му превращения съдържа взаимната любов между него и жена му Сара Михаила (бившата Селима). Но и тук авторът усложнява нарочно душевния свят на героя си: Кърджали обича жена си, но често го измъчва ревност, съмнения в нейната вяръност.

Невъзможно е подробно да се проследи и да се приеме като естествено всичко, което извършва и преживява Кърджали. Като демоничен дух се носи той покрай бреговете на Дунав и издържа изпитания и мъчения, непосилни за обикновен човек. И тъкмо при него психологическите анализи са особено повърхностни, отегчително разточени. Авторът го разиграва като марionетка. Живият образ плува в словесна мъгла. Кърджали се запомня повече с отделни свои героични подвизи, с известни разговори, отколкото като ясен очертан образ. Един романтично-авантюристичен образ. И все пак въпреки блужденията, в които го вплита писателят, той запазва своята славянска и българска същина и се запомня, общо взето, като борец против мюсюлманското робство.

Второто произведение на Чайковски, „България“, не е истински исторически роман — той е опит да се изобрази животът в нашата страна към края на 60-те години — епоха, в която живее самият автор — той значи е съвременник на събитията. Но в романа са герои исторически личности като Панайот Хитов, Хаджи Димитър, Стефан Караджа, Филип Тотю и др.

Като положителни страни на „България“ може да се изтъкнат описанията на българската природа и тук-там отбелязано нещо от българските нрави. Явно личи и съчувствието на автора към българския народ. Доказателство за това е самият факт, че той издава роман с подобно заглавие в момент, когато нашата страна е под мюсюлманско робство и когато авторът е турски служител. В същност основна задача на Чайковски тук, изглежда, е била да покаже положителната роля на своя казак-алай — християнска армия, съставена главно от поляци и българи (имало цели дружини, съставени от българи) и др. В тая войска се говорело славянски. Задачата на командира Садък паша е била да защитава българите от произволите на турските башибозуци, разни местни бейове и турски власти. И това е наистина правено. Българите с радост посрещали казаците (всеки войник в армията на Садък паша се наричал казак). Самият факт, че в поробената страна се движат християни, въоръжени и свободни, е внушавал хубави надежди у българите.

Но Чайковски преувеличава ролята на своята армия — роля, която става реакционна. Той смятал, че неговите „казаки“ били сложили начало на процеса „на сливането на българите със сърце и убеждения с османската държава“. „Като си служи по свой обичай с редица мистификации, Садък се опитва да внуши на читателите, че неговата програма за „сливането“ е била наистина изпълнена.“¹ Но в романа си той рисува така положението в България, като че ли това наистина е така. Той е бил привърженик на един своеобразен дуализъм.

В това произведение, озаглавено „България, славянска повест“, има много малко българско и още по-малко славянско. В нея няма нищо от идейната атмосфера към края на 60-те години на м.в. (1867—1868), времето на Раковски, началото на българското революционно движение, периода на тайните революционни комитети. Много от събитията и действащите лица в романа са просто измислени, рожба на една фантазия, която не държи сметка за действителността

¹ Ванда Смоховска-Петрова. Цит. съч., с. 16.

и за никакво правдоподобие, мистификация. А онова (лица и факти), което е взето от историческата действителност, е най-безотговорно и безобразно изопачено. Панайот Хитов, Хаджи Димитър, Стефан Караджа и пр. са представени с фалшиви биографии и дела — като разбойници, кеседжии. Българските хайдуту тук са обикновени разбойници. Те се побратимяват с турските разбойници. Турците — паши, аги и обикновени османлии — са идеализирани. Разбира се, че между турците — особено между турския народ — е имало много добри хора. Даже между властниците и администраторите са се срещали почтени, но у Чайковски изобщо представата за турския ага, бей, паша и пр. е най-хубава, идеализираща.

Между българите и турци — според автора — съществуват най-добри отношения. „В тази щастлива отоманска държава на всички е свободн о да ходят и да яздят“ — такова е впечатлението на изпратения от тайния комитет войвода Данко Котленски. Тайният революционен комитет в Румъния („невидимото народно правителство“) само пречи на напредъка на българския народ. Чайковски открито навсякъде в романа говори против комитетите в Румъния — тия комитети, „които разпалват страстите, но не принасят полза и са пагубни за народа, както са пагубни за полския народ всичките комитети на полските емигранти и неемигранти“. Чайковски стои на реакционни позиции — противник е на всякакви демократични движения. Той пише подигравателно за събранията в Олтеница, дето се споменаваха „гръмливите имена на Гарибалди, Мацини, Кошут“. . . „Това беше — продължава той все така иронично — кръстоносен социалистически, републикански и рационалистически поход против бедния ислям (разр.м.) и против неговото властване. . . назованите личности се превъзнасяха като велики люде на прогреса.“

Българският народ — развива Чайковски своите реакционни теории — не може да направи нищо, защото няма аристокрация, няма дворянство, няма шляхта. Това убеждение той приписва и на българските войводи. За да се поведе народът — мисли Данко Котленски, — „е нужна шляхта (болярство), която би се хвърлила на коня, изтегляла би сабята, извикала би: „След мене“. . .“

На българския народ истински „помагали“ „казаците“ от войската на Садък паша. Но тия казаци преследват народните борци, разбиват хайдушките чети, вземат дейно участие в потушаването на въстанията. И Чайковски е толкова заслепен, че не само не скрива това, но дори им го приписва като заслуга. В тоя случай неговата войска е оръдие на султанската власт.

Фабулата на романа се развива по три главни линии, следвайки съдбата на три сестри българки, родени в едно по романтически начин съчинено българско хайдушко семейство. Две от сестрите се увличат от враговете — една избягва при турски разбойник, другата в харема на пашата. Третата е твърда патриотка — тя се сближава с борците против турското господство и се грижи за тях, помага им. С тия три линии са преплетени безразборно най-различни сензационни събития. Забърканата композиция затруднява четенето на романа, който собствено едва ли е бил много четен. И ако е четен, едва ли е приет добре. Знаем отзива на Йордан Йовков, който е намерил да отбележи само, че „хубавото в книгата“ — „това е голямата и топла любов, с която са описани някогашните български нрави и българска природа.“¹ А това в същност е твърде малка част от произведението.

Липсата на жизнена правда в него, кошмарните фантасмагории и мистификации, реакционните тенденции, изопачените образи на българските борци, разпокъсаната постройка — всичко това, изглежда, е причина романът „България“ да бъде преведен от Петър Папанчев и издаден в отделна книга едва в 1896 —

¹ Йордан Йовков. Българи и поляци. — Военни известия, бр. 250, 14 юни 1916.

толкова дълго след първата му публикация (1873). И то по някакво недоразумение — от преводач без всякакъв литературен вкус. Човек с литературна култура едва ли би се заел с подобно безсмислено дело.

Към началото на 70-те години у нас се появяват и оригинални исторически повести и романи.

Както е известно, един от лозунгите на нашето Възраждане е изучаване на миналото. Култивира се интерес към историята, която става един от най-важните фактори за пробуждане на национално съзнание. Паисий, а след него Венелин и Раковски със своите писания създадоха култ към миналото. Започва и художествено възсъздаване на исторически личности и събития — светлите за подражание и вдъхновение, тъмните за предупреждение и поука. Произведенията на историческа тема служат за патриотично възпитание. Като се защитава анонимно от една остра критика на Друмев, Войников сам изтъква патриотичната роля на своите драми: те „са спечелили много изгубени рожби, като ги накарала да почетат бащината си кръв и днес да се не срамуват да се казват българи“. Не чуваме ли тук буквално повторен в последните думи на това изречение известния зов на Паисий?

Любовта към отечеството заляга в основата на художественото творчество. Като описва онова време в романа си „На разсъмнувание“, Милковски отбелязва и обяснява това явление материалистически: „Събуждаха се различните класове на обществото, най-напред буржоазията и селяните и между народа се усети ново, непознато нему чувство: любов към отечеството. Отечество! Тази идея не съществуваше за българите до 1850 .В следующето десетилетие тя започна да се заражда.“

Една особеност в развитието на историческите жанрове у нас е, че най-напред историята се наложи като обект на драмата. Всичките драми на Добри Войников са исторически. Исторически драми са писали и други. Историческа е и първата истинска драма — „Иванко“ от В. Друмев. Българската оригинална повест в периода на национално-революционния подем взема материал от съвременността. Теоретик и агитатор на това положение е Любен Каравелов, който е по принцип за изображение на съвременността. Когато пише за Друмевия „Иванко“, той казва: „Ние не съветваме г. Друмева да пише исторически драми. Ако неговата драма да би била из съвременния живот на българския народ, то неговите цели би били изпълнени и ние би имали едно важно литературно дело.“¹ Той дори е убеден, че в нашата история „има само мъртви души и хронологическа мъгла“².

Но ето че същата година (1873), когато твърди, че Друмев би създал „едно важно литературно дело“ само ако би взел сюжет от съвременността, а не от миналото, той сам започва да печата историческа трилогия „Отмъщение“ („Независимост“, г. III, бр. 38—52, 1873), „После отмъщението“ („Независимост“, IV, бр. 1—21, 1873—1874) и „Тук му е краят“ („Независимост“, IV, бр. 22—48, 1874).

Трилогията на Каравелов по дух и тенденции е свързана пряко с национално-революционното движение. Не черковният въпрос трябва да ни интересува, а политическата борба. „Свободата не ще екзарх, иска Караджата“ (Л. Каравелов). Но борбата против фанариотите, против гръцките калугери (и всички други калугери) трябва да продължи. Да продължи изобщо борбата против гърците. (Омразата си към фанариотите Каравелов тенденциозно и неправилно пренася към всички гърци.) В същност цялата повест е написана, за да покаже пакостната роля на гърците: те били причина за падането на Балканския полуостров под турско робство — те са повикали турците. Гръцкият император и патриархът

¹ Независимост, III, бр. 28, 31 март 1873.

² Свобода, II, бр. 20, 31 окт. 1871.

пращали чиновници и калугери в България за съветници на българските царе. Тия „съветници“ са агентите на византийското проникване и влияние у нас.

Действието се развива в XIV в. в навечерието на падането на България под турско робство и завършва със самото падане. Страната е разделена на две царства: Търновско и Видинско. Особено тежко е положението в Търновското царство, дето владее безредие — и всичкото зло иде от това, че царят Иван Шишман е женен за гъркиня и обкръжен от гръцки съветници, врагове на България. Няма страница в повестта, на която да не е казано нещо против гърците — носители на всички отрицателни качества, на най-страшни пороци. В основата на действието и в трите части на произведението лежат гръцки интриги, предателства, отравяния, убийства. Най-силно и трайно чувство в повествованието е омразата против гърците.

При обрисовката на лицата авторът ги разделя рязко на две групи: положителни (българи) и отрицателни (гърци и турци). Ако между българите се срещат лица с отрицателни качества — това се дължи на гръцкото влияние (Иван Шишман е колеблив и нерешителен под въздействието на жена си гъркиня). Българите са дадени с високо съзнание за дълг към България и с готовност да се жертвуват за нея. Дори Анастасия, дъщеря на Иван Шишман, се ръководи само от държавнически съображения: отива в Цариград, като мисли, че нейната жертва ще послужи за добро на отечеството и, и не иска да се срещне с леля си Мара, защото не вярва на потурчена българка.

Всички гърци са вариации на един и същ основен образ: лукав, хитър, лицемер, интригант, развратник, убиец и т. н. Има един архидякон Нил, който е обрисван като някакъв демоничен герой, зъл дух, рожба на ада, нравствено чудовище. Това не са художествени образи, а памфлетни сатирични очертания. Гъркът у Каравелов е оня шаблонен образ, който се изработва в нашата литература през Възраждането и се движи един и същ, само под различни имена, в произведенията на всички автори. Ще го срещнем и у Друмева, и у Войникова, и в драмите на Вазов след Освобождението, и в произведенията на Фани Попова-Мутафова.

И чрез българските и гръцките образи, и чрез картините и сцените, в които действуват гърци, турци или българи, авторът дава израз на своя активен патриотизъм и отразява настроенятия на българската борческа общественост от своето време. Борбата против турската власт, против гръцките фанариоти от втората половина на XIX в. се е проектирала върху материал, взет от далечното минало. Отдалечеността на епохата съвсем не е попречила на автора да пренесе в XIV в. ония идеи и чувства, които са характерни за времето на нашите национално-революционни борби.

Макар да пише, че в Средновековието „народността не е имала никакво значение“ — всичко в трилогията се върши в името на застрашеното отечество. Всички войводи заявяват, че служат на отечеството — дума, която не слиза от устата на действащите лица българи и от народа, и от управляващите среди. Особено обстойно е описан патриотичният подем у народа при тръгването на войските срещу турците в последния бой. При пленяването им от турците пред самата си смърт Иван Шишман и неговите войводи се държат мъжествено с високо съзнание на национална чест и достойнство.

И авторът, и героите си служат със съвременен език, когато е въпрос да се определи отношението им към България. Изрази и думи като „честен българин“, „искрен родолюбец“, „народолюбив войвода“, „народолюбец“, „голям патриотин“, „любородни чувства“ се срещат постоянно. А всички те са от речника на нашата възрожденска преса.

За композицията на трилогията не може и да се говори, фабулата е твърде усложнена. Авторът се мъчи да следва някаква хронология на събитията, без

обаче да посочва каквито и да е дати. Но историческите събития са преплетени с много странични епизоди, с разни любовни положения и други случки, с про-изшествия, в които участвуват най-вече гръцки калугери, по такъв забъркан на-чин, че трите повести се превръщат в неясна авантюристично-сензационна истори-я, съставена по романтичен образец, изпълнена с убийства, отравяния, пожари, отвлечения и пр. В психологията на своите герои писателят не прониква — движи се по повърхността на събитията, по грубата външна линия на действието.

Изразните средства и похвати, с които си служи Каравелов, са еднообразни и се повтарят. Той си има изработени шаблони, които употребява с малки видо-изменения, а някъде и без изменения. За българската хубост разполага с едни и същи определения: Георги Шишман е „хубавец, млад и гиздав“; Босилка е „млада, хубавичко и гиздавичко момиченце“; Анастасия била от ония „прекрас-ни и нежни създания, които се срещат по света твърде рядко“ — тя е момиченце „така хубаво, така гиздаво“, щото приличало на ангел. И това се повтаря при всички случаи. Определенията са най-често в умалителна форма. Като не може да изтъкне отличителното, индивидуалното им, авторът или казва, че такива мо-миченца са срещали рядко на света, или ги сравнява с ангел (някъде „земен ангел“).

Сравненията са или шаблонни, банални, или съвсем груби — или всичко това заедно. Българите със своята храброст се сравняват винаги с лъвове. Понякога сравненията са в отрицателни форми: какво не са. Гъркът „отец Агатангел се защитавал с голямо отчаяние“, но той „бил окружен не със зайци, а с левове“; „Моите братя — казва една от героините — измряха не като жени, не като мо-кри кокошки и не като плашливи зайци, а като юнаци и като спасители на оте-чеството.“ „Лъвове“, „зайци“, особено „мокри кокошки“ се повтарят непрекъс-нато. А ето какви сравнения се използват за гърци: „фигурата на кир Зафир се надула като пълен катраник“. Гръцките калугери започнали. . . „да възди-шат като катунски мехове“. Все шаблонни и груби изрази, които се срещат и в публицистиката му. В стила на повестта се чувствава твърде осезателно пато-сът на публициста.

В художествено отношение историческата трилогия на Каравелов е най-слабото му произведение. Несъстоятелна като изкуство, при ниското равнище на вкуса на тогавашния читател тя може би е упражнявала известно въздействие. Но свое място във възрожденската българска литература тя няма. Бихме могли да приемем само, че има известно литературно-историческо значение: тя е все пак някакво стъпало към историческия роман.

В епохата на патриотичния и национално-революционния подем дори пре-ведените (не побългарените, за които говорихме) исторически повествования са пряко свързани с тоя подем и се вливат в общия патос на времето. Патриотични са подбудите, по които Нешо Бончев например превежда в 1872 г. историческата повест на Гогол „Тарас Булба“. Той е искал да я направи достояние на българ-ския народ зарад нейното идейно-емоционално съдържание. Патриотизмът на казациите, тяхната неустрашимост и героизъм, тяхната готовност да се жертвув-ват за родината — всичко това е действувало възпитателно на българските чи-татели, служило им е като пример за подражание. Повестта „Тарас Булба“ е изиграла и друга роля — пак от патриотичен характер. Известно е, нашият на-род е живял с вярата, че ще бъде освободен от русите. И ето тая повест с обри-совката на казациите затвърдява убеждението, че те са непобедими.

Какво би могло да се извлече като най-общо и най-важно от всички истори-чески повествования в българската литература през Възраждането — побъл-гарени, преведени и оригинални?

Основното в идейно-емоционалното им съдържание са патриотичните възприятия — героичният подвиг, жертвата в името на отечеството. Тяхното значение е обществено-възпитателно. При оня примитивен вкус за литература те са четени с увлечение и са будили национално съзнание, вдъхновявали са към патриотични дела. Те са били едно от средствата да се пробуди у българина жагда за свободен живот и да се подготви той за борба против подгисници и врагове.

Историческите повествования изобщо преди Освобождението (още от старобългарско време) имат в голямата си част сензационно-авантюристичен характер. Изображението на лицата става най-вече с похвати на романтизма.

Тяхното литературно-историческо значение е, че подготвят литературната почва за появата на истински български исторически роман, като култивират вкус към историческо белетристично четиво; привикват читателя да вижда в историческите лица не само герои, които извършват подвизи, но и хора, които има свой личен, интимен живот. В развиващото се художествено съзнание на българина като обект на художествено творчество влиза — покрай съвременния живот — и миналото. Изобщо създават се оня идейно-естетически елементи, от които ще се развие истинският исторически роман.

Най-после трябва да подчертаем, че истински, художествено пълноценен исторически роман — както и изобщо роман — предосвобожденската литература не можа да създаде.